Елдар ЧӘМИЛЗАДӘ

МӘ'ЛУМ МӘКТУБЛАР, НАМӘ'ЛУМ ФАКТЛАР

(М. Ф. АХУНДОВ, ЧӘФӘРГУЛУ ХАН ВӘ НАМӘ'ЛУМ АРХИВ МАТЕРИАЛЛАРЫ)

М. Ф. АХУНДОВЛА Чәфәргулу хан Чаваншири̇н (әдәби тәхәллүсләри — «Ариф», «Нәва») гаршылыглы мүнасибәтләри вә јазышмалары һаггында Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында дәфәләрлә данышылмышдыр. Лакин М. Ф. Ахундовун Азәрб. ССР ЕА-нын Әлјазмалар Институтунда сахланылан архивиндә ашкар етдијимиз јени материалларла әлагәдар бир даһа бу мәсәләјә гајытмаг лазым кәлир.

Индијә гәдәр белә һесаб едирдиләр ки, М. Ф. Ахундовла Чәфәргулу ханын јазышмасындан бизә јалныз јазычынын үч мәнзум мәктубу вә Чәфәргулу ханын бир чаваб мәктубу кәлиб чатмышдыр. 1938-чи илдән башлајараг, М. Ф. Ахундовун бу үч мәктубу әдибин әсәрләринин бүтүн елми нәшрләринә дахил едилмишдир.

Бу ше'рләрин М. Ф. Ахундовун архивиндә сахланылан автографларыны әсаслы шәкилдә араşдыраркән ашағыдакы мисраларла башланан ше'рин М. Ф. Ахундова мәхсус олмасы бизда шүбһә доғурду:

Сәбәб нәдир ким, јаздығым кағыза,
Һеч чаваб јетишмәз бизим дијара?
Лүтфи-хан кәм олуб, јәгин ки, мәндән,
Әјләшиб көнлүмә бир белә гара[1].

Бу мәнзум мәктубла әлагәдар олараг, фикримизи әсаслaндырмаг үчүн М. Ф. Ахундовун Чәфәргулу хана јаздығы ики мәктубу вә онун јазычыја чаваб мәктубларынын[2] (бу мәктубларын М. Ф. Ахундов вә Чәфәргулу хан тәрәфиндән јазылдығына һеч бир шүбһәмиз јохдур) үзәриндә әтрафлы дајанмаг истәрдик.

Чәфәргулу хан кимдир?

Чәфәргулу хан (1780-1867) Гарабағ ханлығынын ахырынчы һакими Ибраһим хан Чаваншири̇н (1726-1806) бөјүк оғлу Мәһәммәдһәсән ағанын оғлудур. Ибраһим ханын Гарабағ ханлығынын вариси тә'јин етдији Мәһәммәдһәсән аға һәлә атасынын сағлығында вәфат етдијиндән, о өзүнүн икинчи оғлу Меһдигулу ханы (кәләчәк шаирә Хуршидбану Натәванын (1832-1897) атасыны) ханлығын јени вариси тә'јин етди.

Чәфәргулу хан хејли вар-дөвләтә, мүлкләрә, кәндләрә саһиб олмасына вә Шушада полковник рүтбәсиндә чар ордусунда хидмәт етмәсинә бахмајараг, өзүнү тәһгир олунмуш сајырды, чүнки өзүнү Гарабағ ханлығынын јеканә вариси һесаб едирди.

О, бабасы Ибраһим ханын өлүмүндән сонра һакимијјәти әмиси Меһдигулу ханын әлиндән алмаг үчүн дәфәләрлә мүхтәлиф һијлә вә интригалара әл атмышды, лакин бүтүн әмәлләри ахырда јенә өзүнә гаршы чеврилмиш олурду. 1822-чи илдә Чәфәргулу хан әввәлчә Симбирскә, сонра, 1824-чү илдә исә Петербурга сүркүн едилди. Бурада о, 1829-чу илә гәдәр «фәхри сүркүндә» олду. Лакин бу, онун әввәлки кими мә'насыз аристократ һәјат тәрзи кечирмәсинә мане ола билмирди. Сонра она Гарабаға гајытмаға иҹазә вердиләр. Бүтүн мүлкләри вә кәндләри дә она гајтарылды.

1845-чи илдә Меһдигулу хан вәфат етдикдән сонра Чәфәргулу хан Гарабағ ханлығынын һакими олмаг үчүн јени чәһдләр едир. Иш о јерә кәлиб чатыр ки, о, әмисинин өлүмүндән үч ај кечдикдән сонра онун дул галмыш арвады Бәдирчаһан бәјимә она әрә кетмәји, гызы Хуршидбануну исә оғлу Һидајәтә вермәји тәклиф едир. Рәдд чавабы алан Чәфәргулу хан даһа пис бир иш көрүр: бу дәфә о, он үч јашлы

[1] *Ахундов М. Ф. Әсәрләри, 3 чилддә, I чилд, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, Бакы, 1987, сәһ. 251—252.*

[2] *Чәфәргулу ханын С. Мүмтаз тәрәфиндән елми дөвријјәјә дахил едилмиш мә'лум чаваб мәктубу илә јанашы, биз М. Ф. Ахундовун архивиндә әдибин мәктубуну Чәфәргулу ханын јаздығы даһа бир мәнзум чаваб мәктубуну ашкар етмишик.*

Хуршуд бануја она әрә кетмәји(бу вахт онун 65 јашы вар иди) тәклиф едир вә јенә рәдд чавабы алыр (К. Мәммәдов. Г. Б. Закир. Бакы, 1985, сәһ.104).

Чәфәргулу ханын белә јарамаз һәрәкәтләри, даим кечирдији ејш-ишрәтли һәјат, һәмчинин кәндлиләри гәддарчасына истисмар етмәси тез-тез Гасым бәј Закирин (1784-1857) сатирик ше'рләринин һәдәфинә чеврилирди. Лакин бу, әввәлләр јахын дост олмуш Чәфәргулу ханла Гасым бәј Закирин сонралар барышмаз дүшмәнә чеврилмәси үчүн һеч дә сон сәбәб дејилди.

1849-чу илдә Чәфәргулу хан јерли чар һакими Тархан-Мауравов башда олмагла, башга ири торпаг саһибләри вә бәјләрлә (онлар да тез-тез Г. Закирин сатирик ше'рләринин һәдәфи олурдулар) бирләшәрәк, сентјабр ајында Г. Закири һәбс едиб Бакыја сүркүн едирләр. Шаирин оғлу Нәчәфгулу бәј вә гардашы оғлу Искәндәр бәј дә үч ил мүддәтинә Сибирә сүркүн едилирләр.[1]

Г. Закир өз достларынын, илк новбәдә, М. Ф. Ахундовун көмәји илә бир нечә ајдан сонра азад едилиб вәтәни Шушаја гајтарылыр вә бүтүн галан өмрүнү бурада мәһрумијјәт ичәрисиндә кечирир.

Закирин сүркүндән М.Ф. Ахундова јаздығы мәктубларындан мә'лум олур ки, Чәфәргулу хан шаири тезликлә азад етмәк үчүн бүтүн имканлара әл атан М. Ф. Ахундовдан инчимишдир:

Тутушуб мәнимлә чәрхи-бәдәф'ал,
Ит һининә кирсин һа белә игбал,
Бизим үстүмүздә, еј никухисал,
Ешитдим инчијиб Јекәнәр сәндән.

Мәһз Чәфәргулу хан М. Ф. Ахундовдан инчик олдуғу үчүн бу сәтирләри әдибә аид едирләр:

Сәбәб нәдир ким, јаздығым кағыза,
Һеч чаваб јетишмәз бизим дијара?

Әкәр бу версијаја инансаг, онда бу ше'р хронолоҗи бахымдан әдибин әсәрләриндә үчүнчү дејил, биринчи мәктуб кими верилмәли иди. Она көрә ки, М. Ф. Ахундовун о бири ики мәктубунун дәгиг тарихи вардыр: биринчи мәктуб 1859-чу ил јанварын әввәлиндә, икинчи исә 1860-чы илин јанварында јазылмышдыр.

Фәрз едәк ки, һаггында данышдығымыз мәктубу М. Ф. Ахундов јазмышдыр. О һалда мәнтигә ујғун олараг, бу мәктуб тәхминән 1849-чу илдә јазылмалы иди. Чүнки Закир 1849-чу илин пајызында һәбс едилмишди вә демәли, М. Ф. Ахундовун Чәфәргулу хана мүнасибәти бу вахт позулмушду.

Лакин мәсәләјә бу бахымдан јанашдыгда белә, бу мүбаһисәли мәктубун М. Ф. Ахундовун гәләминдән чыхдығы шүбһә доғурур (бу һагда ашағыда данышылачагдыр).

Инди исә М. Ф. Ахундовун Чәфәргулу ханла һарада, нә вахт вә һансы шәраитдә көрүшдүкләрини ајдынлашдырмаг вачибдир. Мә'лумдур ки, Гафгаз чанишини дәфтәрханасындакы фарс вә Азәрбајчан дилләри тәрчүмәчиси вәзифәси М. Ф. Ахундова реҝионун бир чох сакинләри илә бирбаша шәхси әлагәләр јаратмаға имкан верирди. Демәли о, вәзифәси илә әлагәдар Чәфәргулу ханла дәфтәрханада көрүшә биләрди. О да бәллидир ки, М. Ф. Ахундов бир нечә дәфә Гарабағда олмушдур. Бизчә о, Гарабаға илк дәфә Гафгаз чанишининин нүмајәндәси кими 1849-чу илдә[1] јахын досту Хасај хан Усмијевлә Хуршидбану Натәванын тој мәчлисиндә иштирак етмәк үчүн кетмишди.

М. Ф. Ахундов Гарабаға икинчи дәфә 1852-чи илдә кәлмишдир. О, бурада гулдурлуг вә гачаг мал алвери илә мүбаризә апармаг үчүн Гарабаға көндәрилмиш подполковник Мејјерин тәрчүмәчиси сифәти илә кәлмишди.[2]

М. Ф. Ахундовун 1859-чу илин јанварында Чәфәргулу хана јаздығы «Сәлам олсун мәндән сәркар хана...» мисрасы илә башланан ше'риндән ајдын олур ки, әдиб үчүнчү дәфә дә Гарабағда олмушдур. Мәктубдан өјрәнирик ки, јахын вахтларда Гарабағда олмуш әдиб әлифбанын дәјишдирилмәсинә гаршы чыхан Шуша руһаниләрини мәзәммәт едир вә Чәфәргулу хана дин хадимләриндән шикајәтләнир.

Мәктубдан һәмчинин мә'лум олур ки, М. Ф. Ахундов о заман һәлә өз әлифба лајиһәсинә Чәфәргулу хан вә Мирзә Әлидән башга тәрәфдар тапа билмәмишди. О, кәдәр вә үрәк ағрысы илә Чәфәргулу хандан сорушур ки, әкәр Гарабаға јенә кәлсә, лајиһәсинин гәбул олуначағына үмид едә биләрми? Хан чаваб мәктубунда лајиһәни јүксәк гијмәтләндирмиш вә Шуша моллаларынын јени әлифбаја дүшмән мүнасибәтиндән гәзәбләндијини билдирмишдир. О, һәтта мәктубуну М. Ф. Ахундовун тәртиб етдији јени әлифба илә јазылмыш дөрдлүк илә битирир. Бу ону көстәрир ки, Чәфәргулу хан нәинки әрәб әлифбасы ислаһатынын тәрәфдары иди, һәтта бу јени әлифбаны билирди. Бу исә јалныз М. Ф. Ахундовун јахын достларына мәхсус иди. Бу јаздыгларымыздан

[1] *Мәммәдов К. Гасым бәј Закир. «Кәнчлик», Бакы, 1985, с.201. Бу тарихи Салман Мумтаз 1847-чи ил, Бәјләр Мәммәдов исә 1850-чи ил кими гејд етмишдир (Бах: Мумтаз С. Азәрбајчан әдәбијјатынын гајнаглары, «Јазычы», Бакы, 1986, с.214; Мәммәдов Б. Хуршид Бану Натәван, «Јазычы», Бакы, 1983, с.22.*

[2] *Вилаят Кулиев. Публикуются впервые. «Литературный Азербайджан», 1987, №12, с.103.*

мә'лум олур ки, артыг бу заман (1859-1860(М. Ф. Ахундовла Чәфәргулу хан арасында достлуг мүнасибәти олмушдур.

Бу мәгаләдә илк дәфә олараг М. Ф. Ахундовун Чәфәргулу хана јаздығы мә'лум мәнзум мәктублары вә онларын чаваблары бүтөвлүкдә охучулара тәгдим едилир. М. Ф. Ахундовун мәнзум мәктубларынын әдибин әсәрләринин һәм ади, һәм дә елми нәшрләриндә дәфәләрлә чап олунмасына бахмајараг, охучуларда мәктуб мүәллифләринин гаршылыглы мүнасибәтләри вә үмумијјәтлә бу јазышма һаггында үмуми тәсәввүр јаратмаг, һәмчинин М. Ф. Ахундовун чап олунмуш ше'рләри илә онларын автографларынын мүгајисәси заманы ашкар едилмиш бир сыра гүсур вә сәһвләри ашкар етмәк мәгсәдилә бу ше'рләри чап етмәји зәрури сајырыг. Иш ондадыр ки, илк нәшрләрдәки сәһвләр һәр јени нәшрдә нәинки тәкрар олунмуш, һәтта сајча артмышдыр. Ше'рләрдә мејдана чыхан сәһвләри көстәрмәк үчүн М. Ф. Ахундовун әсәрләринин сонунчу елми нәшри илә[*] автографлары мүгајисә етмәји вачиб билдик. Мәтндә нәшр заманы кедән сәһвләр рум, изаһлар исә әрәб рәгәмләри илә верилир.

М. Ф. АХУНДОВ — ЧӘФӘРГУЛУ ХАНА

Сәлам олсун мәндән сәркар хана,
Моллалардан бир аз едим шикајәт;
Мүнкирдирләр әһадисә, гур'ана,
Чифаидә кечдир һәлә гијамәт!

Јетмишәм бунлардан[1] гәл'әдә чана;
Һеч бириси јохдур кәлә имана;
Көрмәмишәм белә әсрү замана;
Булар сары наһәгг етдик сијаһәт!

Истәмәник дерләр хәтти-чәдиди,
Әбәс јерә дөјмә сојуг һәдиди,
Үштүри-бинохта һәркиз бедиди?[2]
Бизләрдә нөгтәсиз олмаз китабәт!

Гәзәб етсин таңры белә милләтә!
Рәва дејил булар кирә чәннәтә;
Нә вачибә гаил, нә дә сүннәтә,
Көрмәсинләр пејғәмбәрдән шәфаәт!...

Бири сөјләр: «Нәдир бу нуни-сәгир?
Лазым дејил бизә нә зәбәр, нә зир!
Јазачағыг елә бекири Бәкир!
Сән һа чығыр-бағыр елә мәламәт!»

Бир нечәси үздә мүсәддиг олур;
Гаиб олуб[3] мәндән, мүнафиг олур.
Мирзә Әли[4] анчаг ки, садиг олур,
Јердә галан чүмлә тапыр зәлаләт!

Билмирәм ки, нәдир бу ишә чарә?
Кәлиммн мән Гарабаға дүбарә?
Олмаса кәр хандан чүз'и ишарә,
Әлифбеј сарыдан олманам раһәт!

[*] *Ахундов М. Ф. Әсәрләри. 3 чилддә, I чилд. Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, Бакы, 1987, сәһ. 249—251*

[1] *булардан*
[2] *бүдиди*
[3] *олур*
[4] *Мирзә Әли — М. Ф. Ахундовун Шушадакы танышларындандыр.*

Бу мәнзум ше'рләрдән һәр икиси һәм М. Ф. Ахундовун Чәфәргулу хана мәктуб[у] һәм дә Чәфәргулу ханын чавабы әдибин өзү тәрәфиндән дөрд комедијасы јазылмыш әлјазмасынын ахырына көчүрүлмүшдүр. (фонд 2.с.в.3)

М. Ф. Ахундов өз ше'ринин әввәлиндә фарс дилиндә бу сөзләри јазмышдыр: «1859-чу ил јанварын әввәлиндә Шуша галасында Мирзә Фәтәлинин сәркар Чәфәргул[у] хана јаздыгы ше'р». Чәфәргулу ханын ше'ринин әввәлиндә исә М. Ф. Ахунд[ов] јазмышдыр:«Чәфәргулу ханын Мирзә Фәтәлинин ше'ринә чавабы».

Бу ше'рләри илк дәфә һәлә 1935-чи илдә Салман Мүмтаз чап етдирмишдир (Әдәбијјат гәзети, 1935, 30 јанвар). Лакин биз М. Ф. Ахундовун архивиндә Чәфәргулу ханын мәнзум мәктубунун әслини дә ашкар етмишик. (Фонд 2, с. в-174 (1). Һәм дә бир дејил, ики ше'ринин. Корунүр ки, Чәфәргулу ханын мәктубларынын әсли С. Мүмтаз[а] мә'лум олмамышдыр [illegible] етдирәрди, икинчиси исә, бу мәктубун әслини тәдгиг едәркән, мүәјјәнләшдирмишик ки, С. Мүмтаз, М. Ф. Ахундов тәрәфиндән үзү көчүрүлмүш нүсхәјә әсасланмышдыр. М. Ф. Ахундов ше'рин үзүнү көчүрәркән, даһа јахшы сәсләнсин дејә Чәфәргулу ханын мәнзум мәктубунун бир нечә јерини редактә етмишдир. Биз бу мәгаләдә М. Ф. Ахундов тәрәфиндән үзү көчүрүлмүш материала әсасलансаг да, гејдләрдә әсли илә уј[ғун] кәлмәјән јерләри көстәрмишик.

М. Ф. Ахундовун Чәфәргулу хана көндәрдији икинчи мәнзум мәктуб 1860-чы илдә јазылмышдыр. Ше'рин әввәлиндә М. Ф. Ахундов фарс дилиндә белә јазыр: «М. Ф. Ахундов тәрәфиндән 1860-чы илин декабр ајында Чәфәргулу хан Гарабағиј[ә] јазылмышдыр». Бу ше'р дә дәфәләрлә әдибин «Әсәрләри»ндә чап олунмуш, изаһларда ис[ә] ше'рин М. Ф. Ахундова мәхсус Закир «Диван»ынын (фонд 2, с. в 418) әлјазмасынд[ан] (287-289-чу сәһифәләрдән) көтүрүлдүјү гејд едилмишдир. Һәмин ше'рин һаггынд[а] данышдығымыз вариантындан башга, индијә гәдәр мә'лум олмајан вә бир гәдә[р] сонралар, М. Ф. Ахундовун өз әли илә јазылмыш икинчи вариантыны (фонд 2, с. в. 89) д[а] ашкар етмишик. Бу вариантда әдиб бә'зи дәјишикликләр етмишдир. Фикримизч[ә] кәләчәкдә М. Ф. Ахундовун әсәрләринин јени нәшрини һазырлајаркән бунлары нәзә[рә] алмаг лазымдыр.

Икинчи варианты даһа сонралара аид етмәјимизин сәбәби нәдир? Мәсәлә ондад[ыр] ки, бу ше'р М. Ф. Ахундовун досту, танынмыш рус шәргшүнасы Адолф Берж[е] тәрәфиндән 1867-чи илдә Лејпсигдә чапдан чыхмыш «Гафгаз вә Азәрбајчанда мәшһу[р] олан шүәранын әш'арына мәчмуә»јә дахил едилмишди. Ашкар етдијимиз вариантда М. Ф. Ахундов әввәлки вариантда «еј гибләкаһәм» кими кетмиш «гибләји-аләм» сөзүн[ә] һашијә верир. Һашијәдә о јазыр: «Әш'ари-шүәраји-Азәрбајчан»да «гибләји-аләм» әвәзиндә «еј гибләкаһәм» гејд едилмишдир. Бу һашијә ше'рин икинчи вариантынын 1867-чи илдә Адолф Бержени тәртиб етдији мәчмуәнин нәшриндән сонра јазылмас[ы] фикрини тәсдиг едир.

Чәфәргулу ханын ашағыда охучулара тәгдим етдијимиз икинчи мәнзум ше'ри д[ә] илк дәфә чап олунур вә индијә гәдәр ахундовшүнаслара мә'лум дејилди.

Бу мәктубун мүәллифи вә кимә јазылмасы һаггында әлимиздә һеч бир әлав[ә] мә'лумат олмамасына (ше'рин биринчи сәтринин «Мирзәјә» мүрачиәти илә башладығы[ны] нәзәрә алмасаг) бахмајараг, бу ше'р нә палеографик хүсусијјәтләринә— нә хәтти[нә] нә кағызына, нә мүрәккәбин рәнкинә көрә Чәфәргулу ханын биринчи мәктубунд[ан] фәргләнмир. Нәһајәт мәктубун мәзмунуна әсасланараг, белә бир фикрә кәлирик ки, б[у] мәнзум мәктубу јалныз Чәфәргулу хан јаза биләрди вә о јалныз М. Ф. Ахундова јазы[а] биләрди.

М. Ф. АХУНДОВ- ЧӘФӘРГУЛУ ХАНА[1]

Һачы Гулу сәндән, еј тачи-сәрим,
Зијадә-зијадә хүррәм олубдур!
Сөз верибдир сизә Крузенштерн[2],
Почотниклик иши мөһкәм олубдур.

Дүнән күзар етмиш иди бу јана,
Чох сөһбәт ејләди Сүлејман хана[3].
Кујә бу муждәдән олуб дивана,
Папаг вә саггалы пуфнәм олубдур.

Һәмишә сизләрдән ејләрди гејбәт,
Дејәрди, вермәзсиз гәдринә гијмәт.

[1] *Фонд 2; с. в. 418, с. 89.*

[2] *Крузенштерн А. Ф. — Ше'рин јазылдығы илләрдә Гафгаз чанишинлији баш идарәсинин рәиси олмушдур.*

[3] *Сүлејман хан — Ибраһим-ханын оғлу.*

ЧӘФӘРГУЛУ ХАН — М. Ф. АХУНДОВА

Јазмышдыныз, Мирзә, бир нечә әфрад[1],
Моллардан етмишдиниз шикајәт,
Кујә сизин әлифбејә е'тина
Етмәјиб, дејәрләр — бизә нә һачәт.

Сиз ихтира етдијиниз әлифбеј,
Вачибдир дејилсин сизә зеју һеј,
Чүн Шушанын јери олубдур гүзеј,
Ејләмәз гарына һеч күн кифајәт.

Онунчүн күчәси дүн олур дәим,
Күчә халгы данышмазлар мүлајим.
Сөзләринин үстә олмазлар гаим,
Һәр күндә сөјләрләр гејри һекајәт.

Тутмаг дүрүст дејил һеч сизә ирад,
Инсафән сән гајырыбсан јахшы зад.
Чох чәтин иш етдин өзүндән ичад,
Бавәр ет, мән ејләмирәм зәрафәт.

Нә гәдәр гәлләву дәллә олса кәлам,
Ону тә'риф едәр чүмлә[2] хасу-ам.
Биздән моллалара олунса пејғам,
Көрүн ки, јазаллар чаваб нә бабәт.

Вар исә онларда кәр үзри-мәгбул,
Ејби јох, јазсынлар гој көдәк ја тул.
Бу шәрт илә гајырмасынлар үсул,
Пәсәнд олса һамы едәк итаәт.

Мүхтәсәрдир сиз гајыран әлифбеј,
Нечә ки улдузлар ичиндә чүдеј.
Демәлидир сизә фахир хәләт кеј,
Нә ки ејләсинләр сизлә әдавәт.

Даимасалар әкәр Фәтһи-Әлини,[3]
Бәјәнирләр белә хәтти-Чини.
Һамы дејәр амәнна ләфзи-бини,[4]
Һеч кәс үчүн олмаз һәркиз мәламәт.

Охујанда ушаг тез дүшәр баша,
Кәл, кил, кул үстә дүшмәз саваша,
Еһтијачы олмаз көзә, нә гаша,
Рәван охур дәрсин чәкмәз хачаләт.

Дүнән ифрат кәздик дәрәдә, товда,
Һеч гүдрәт галмады ләшкәрдә, ловда,
Һәмин бир гырговул тутмушдуг овда,
Ону да көндәрди сизә һидајәт.[5]

[1] *Чәфәргулу ханын өз хәтти илә јаздығы автограф мәктубунда бу мисра беләдир: «Мирзә, јазмышдыныз бир нечә әфрад».*

[2] *Чәфәргулу ханын өз хәтти илә јаздығы автограф мәктубунда бу сөз беләдир: «гаму».*

[3] *Фәтһи-Әли. Чәфәргулу хан Мирзә Фәтәлини јени әлифба лајиһәсинә көрә фатеһ һесаб едир.*

[4] *Чәфәргулу ханын өз хәтти илә јаздығы автограф мәктубунда бу мисра беләдир: «Гаму дејәр амәнна хәтти-Чини».*

[5] *Чәфәргулу ханын оғлу.*

Һаны онда инди әввәлки адәт[1]?
Бир әчаиб мәддаһ адәм олубдур!

Бундан әгдәм он пут гәдри һәлвијат,
Мир Пәнчәјә сиздән олубдур совгат.
Дөшүјәндә һачы гутуја гат-гат,
Нисфиндән артычаг, бил, кәм олубдур!

Деди: «Кәрчи етдим онда бу иши,
Инди дәјишмишәм белә рәвиши,
Мән олмушам хана ихласлы киши,
Көһнә ниј̈јәтләрим бәрһәм олубдур».

Пәнаһ хан нәслиндән дәхи бир адәм,
Төвбә етдим, алдатмајам дәмадәм.
Һачији- мөһтәрәм, гибләји-аләм[2],
Кујa Ибраһими- Әдһәм олубдур!

Бундан белә олсун сизә бәшарәт,
Һачы олуб инди әһли-кәрамәт.
Кәрәк ола она һәр јердә һөрмәт,
Чәнаби-дөвләтдән әкрәм олубдур!

Крузенштернә биздән[3] бир намә,
Кәрәкдир јазыла јетә әнчамә.
Јәгиндир јетирәр ишин тәмамә[4],
Зәхминә вә'дәси мәрһәм олубдур!

ЧӘФӘРГУЛУ ХАН - М. Ф. АХУНДОВА

А Мирзә, догрусун дејирәм сәнә,
Үч-дөрд күндән бәри нә кәлиб сәнә.
Һеч демәзсиз вар бир саһиб-азар,
Сорушмаг лазымдыр һәр шаму наһар.

Нејчүн биз салмышыг мәризи көздән,
Көздән дүшмәк көзәтләмәз о биздән.
Күндә сорушмасаг, сорушаг бешдә,
Унутмалы олсаг, унудаг гышда.

Инди ки јај фәсли, һава јахшыдыр,
Бу һава махлуга һәгтин бахшыдыр.
Әкәрчи дөрд-беш күн кечир чох исти,
Бу исти хәлг үчүн бә'зән писди.

Гәза илән һәркиз далашмаг олмаз,
Мәсәлдир дејибләр төкүлән долмаз.
Истәрдим ки, јазам бир дуру-дираз,
Вәфа ејләмәди димагым бир аз.

Дејирләр вар бир чох әчәб охујан,
Көјчәчик оврәтдир, сакини-Ширван.
Амма кәлиб инди Гарабағдадыр,
Муштәриси тамам сол вә сағдадыр.

Гојмазлар ләвәнди кәлсин галаја,
Горхарлар ки бурда дүшә тәләјә.
Наһаг шөһрәт едиб бизим адымыз,
Һеч дүшмәјир јадымыза јадымыз.

---

[1] *Әсәрин илк вариантында: «һаләт».*
[2] *Әсәрин илк вариантында: «еј гибләкаһәм».*
[3] *Әсәрин илк вариантында: «сиздән».*
[4] *Әсәрин илк вариантында:«Јетирир ишин итмамә».*

Кәрәк кедиб инандыраг олары,
Бәлкә мејл етсинләр Шушаја сары.
Биз дә бир азачыг апараг ләззәт,
Аз ләззәтин өзүн биләк гәнимәт.

ӘВВӘЛДӘ гејд етдијимиз кими, ахундовшүнаслыгда белә һесаб едилирди ки, М. Ф. Ахундовун Чәфәргулу хана јаздыгы мәнзум мәктубларындан бизә анчаг үчү кәлиб чатмышдыр. «Сәбәб нәдир ким, јаздыгым кагыза...» (фонд1, с.в. 102) мисрасы илә башланан үчүнчү ше'рин М. Ф. Ахундова мәхсус олмасы биздә хејли шүбһә догурур.

Мәсәлә ондадыр ки, М. Ф. Ахундовун архивиндә сахланылан сәнәдләр ичәрисиндә ики мәнзум мәктуб (фонд 2. с.в. 433) диггәтимизи чәлб етди. Бу ше'рләр А. А. Ибраһимовун китабында Нәзәр ага адлы бир нәфәрин Чәфәргулу хана јаздыгы мәнзум мәктублар кими верилмишдир. Ше'рләр бизи она көрә марагландырмышдыр ки, онлар хәтт, кагыз, мүрәккәб кими палеографик хүсусијјәтләринә, ше'рин јазылма формасына, һәтта гәләмин галынлыгына көрә белә «Сәбәб нәдир ким, јаздыгым кагыза...» ше'ри илә ејнидир.

Һәр үч мәктуб тәгрибән 5—6 ај әрзиндә вә ејни шәхс тәрәфиндән (вә јахуд һәмин адамын адындан, јә'ни катиб тәрәфиндән үзү көчүрүлмүшдүр) јазылмышдыр.

Мәктубларын мәзмунуну арашдыраркән белә бир нәтичәјә кәлдик ки, онларын һамысы күман ки, мәһз Нәзәр ага тәрәфиндән Чәфәргулу хана јазылмышдыр.

Тәәссүф ки, Нәзәр аганын шәхсијјәтини мүәјјәнләшдирә билмәдик. Лакин ше'рләрин мәзмунуна әсасланараг дејә биләрик ки, бу адам Зәнкәзурда јашамышдыр вә өз мәктубларыны орадан Шуша галасына көндәрмишдир.

Мә'лумдур ки, һәмин дөврдә чаризм Азәрбајчанда һәрби комендант идарәси дејилән идарә формасы тәтбиг едирди. Нәтичәдә Азәрбајчанын әразиси чар забит — комендантлары тәрәфиндән идарә едилән әјаләтләрә бөлүнмүшдү. Зәннимизчә, мәктубларын мүәллифи Зәнкәзур маһал идарәсиндәки вәзифә саһибләриндән биридир:

Зәнкәзур олубдур елә фәрагәт,
Бир әрзәчи јохдур ким, верә зәһмәт... (фонд 2. с.в. 433(1))

Бурада белә бир суал ортаја чыхыр: әкәр бу мәктублар М. Ф. Ахундов тәрәфиндән јазылмајыбса вә јахуд она көндәрилмәјибсә, нечә олуб ки, онун архивинә дүшүб? Көрүнүр, мәктубларда ја М. Ф. Ахундовдан, ја да ону марагландыра биләчәк мәсәләләрдән сөһбәт кедир. Буна көрә дә Чәфәргулу хан Нәзәр аганын мәктубларыны таныш олмаг үчүн М. Ф. Ахундова көндәрмишдир. Мәктублардан бириндә, мәсәлән, белә бәндләр вар:

Бу ишдә Мирзәнин нә тәгсири вар,
Нә төвр мән десәм, о елә јазар.
Нејләсин, бичарә галыбдыр начар,
Јазмаса мән, јазса хан да инчинәр.

Вај һалына бу бичарә Мирзәнин,
Көр јетди ахыры һара Мирзәнин,
Олачагдыр күнү гара Мирзәнин,
Разы олмаз, та јазмаса бир дәфтәр. (фонд 2, с.в. 433 (2))

Гам әсасла бу сәтирләри М. Ф. Ахундова аид етмәк оларды. Лакин мүәллиф башга бир мәктубунда көрүн нә јазыр:

Сындырдын балину — пәрин Чәмалын,
Чыхартдын әлиндән јерин Чәмалын.
Бир ишә салмысан сәрин Чәмалын,
Әлиниздән мәкәр өлә, гуртара. (фонд 2, с.в. 102)

Күман ки, бу ше'рдә сөһбәт Мирзә Чәмалдан (1773—1853) кедир. Бәлкә биринчи ше'рдә дә сөһбәт М. Ф. Ахундовдан дејил, Мирзә Чәмалдан кедирмиш?

Мирзә Чәмал кимдир?

Мирзә Чамалын «Гарабағ тарихи» әсәрини фарс дилиндән рус дилинә чевириб вә илк дәфә 1855-чи илдә «Кавказ» гәзетиндә чап етдирән Адолф Берже китаба јаздығы мүгәддимәдә онун һаггында әтрафлы мә'лумат верир. О, бурада гејд едир ки, Мирзә Чамалын тәрчүмеји-һалы һаггындакы мә'луматы ону јахшы танызан вә бу мәсәлә илә әлагәдар онун оғлу Рзагулу илә јазышмагда олан М. Ф. Ахундовдан алмышдыр (бу јазышма васитәсилә Мирзә Чамал һаггында кифајәт гәдәр мә'лумат топлајан М. Ф. Ахундов онлары нәшр етдирмәк үчүн А. Берже]ә верир). Һәмин мә'луматдан бәлли олур ки, Мирзә Чамал Хочалы кәндиндә хан рәијјәти Мәһәммәдхан бәјин аиләсиндә анадан олмушдур. Мәһәммәдхан бәј атасы Сәлифбәј Минбашынын вәфатындан сонра Чаваншир нәслинин башчысы, бир гәдәр сонра исә Шуша галасынын коменданты олур. Мүвафиг тәһсил алмыш Мирзә Чамал әввәлчә Ибраһим ханын арвады Бикә ханымын јанында мүдир ишләјир, сонра исә бүтүн Гарабағ ханлығынын катиби вә вәзири тә'јин едилир. Јанында катиб олдуғу Меһдигулу хан Гарабағдан гачандан сонра А. П. Јермоловун көстәриши илә Мирзә Чамал 1822-чи илдә чанишин дәфтәрханасынын катиби вәзифәсинә тә'јин едилир. Мирзә Чамал бурада 1840-чы илә гәдәр хидмәт едир вә сонра истe'фаја чыхыр. 1853-чү ил апрелин 8-дә вәфат едир[1].

ДЕЈИЛӘНЛӘРӘ әсасән белә күман етмәк олар ки, әкәр Мирзә Чамал Меһдигулу ханын катиби олмушса, демәли, онлар јахын идиләр. Гәбнидир ки, Гарабағ ханлығыны әлә кечирмәк үчүн Чәфәргулу ханла Меһдигулу хан арасында кедән мүбаризә заманы јаранмыш дүшмән мүнасибәт онун јахын адамларына гаршы да чеврилмишди. Она көрә дә Нәзәр ағанын Чәфәргулу хана јаздығы бу сөзләрин мә'насыны гәтијјәтлә Мирзә Чамала аид етмәк олар.

Бир ишә салмысан сәрин Чәмалын,
Әлиниздән мәкәр өлә, гуртара! (фонд 2. с.в. 102)

Јухарыдакы сәтирләрдән һәмчинин бу мәнзум мәктубларын јазылма тарихини дә тәхминән мүәјјән едә биләрик. Әкәр сөһбәт 1853-чү илдә вәфат етмиш Мирзә Чамалдан кедирсә, демәли: бу мәктублар 1853-чү илә гәдәр вә јагин ки, онун өмрүнүн сон илләриндә јазылмышдыр.

Үмумијјәтлә, јени ашкар едилмиш бу сәнәдләр ону көстәрир ки, һәлә ахундовшүнаслыг саһәсиндә көрүләси мараглы ишләр чохдур вә јени-јени ахтарышлар бу барәдә олан мә'луматлары даһа да зәнкинләшдирәчәк вә дәгигләшдирәчәкдир.

---

[1] *Мирзә Чамал Чаваншир Гарабаги. Гарабаг тарихи. Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты. Бакы, 1959.*